

լեռանդուն ենէ բողոքովն տարբեր բան մը կը տիրէ ժողովրդեան զգացումն մէջ: Գրաւոր բմբուռներ եկեղեցւոյն նկատմամբ, միեւնոյն է ազգի համար ալ: Այս ստեակէտով իսկ անհնար է զուտ կրօնական գոյն մը տալ գարու պատերազմներուն: Ազգային-եկեղեցական ձուլումը բմբուռներ, նոյն իսկ մեր աս շինարարական ժամանակն մէջ, դժուար է իբրեւ զատել: Եւ՞ դարն այդպէս կ'ըմբռնէ: Իւր լուսաւորութիւնը թէ կրօնական թէ մատենագրական՝ դեռ թարմ եւ գործնական այդ ամէնը ֆրիստոնէն է կը պարտէր հայր. ազգը ամսով զօրացած էր իւր քաղաքական անկումներուն մէջ:

(Ընթերցողներ)

ՅԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՅԻՐԱՆԵՆԿԵՐՑԻ ՅԵՂԸ

ԸՍՏ ԼԷՄԱՆ:

Յաղորդ յօդուածը համառօտ՝ քայքայ ամփոփ կերպով կը ներկայացընէ այն խնդիրը, որ տարիներէ վեր կը յուզուի գիտնող մէջ, եւ որուն քննութեան նուիրուած են քաղաքացիական ուսումնասիրութիւններ: Լէման հոս ալ կը պաշտպանէ իւր տեսութիւնը, զոր արտայայտած է այլեւայլ տեղեր, այն թէ Յիզրաւայ Մեծի Տիրութեան կերտն ըլլայ այժմու ներկայի տեղը: Ուսումնասիրութիւնը պարզաբանութիւն մ'ըլլալով միանգամայն հայ պատմութեան յիշեալ շրջանին քանի մը կէտերու, անշուրջ շնորհաբար ծանօթացընել նոյնը մեր ընթերցողաց: Լոյս տեսած է յօդուածն Գերմ. Բանասիրաց եւ Ուսուցչաց Խճ Համաժողովի տեղեկագրոց մէջ: Որչափ ալ քննարկն ամփոփուի պահուած է պէտք չենց տեսած քառացի կապուել ոմին, ուր մասնաւոր պարզութեան պէտք կար, ուստի յամախ ազատ թարգմանութիւն մ'ընտրած ենք:

Յիզրաւայի տեղն որոշելը դժուարին խնդիր մըն է. վասն զի աշխարհագրական որոշ տեղեկութիւնք կան տաւաղուած՝ զորոք իրարու հետ հաշտացընել կարելի չէ: Տակաւոր համաձայնութեան Երեւանի Յիզրաւայի հարաւորութիւն էր (37 մղոն Մեծի Տիրութեան) իսկ Պաղատայ եւ Պաղատայի գետերն Երեւանի Յիզրաւայի համաձայն՝ անոր հարաւորութիւնը: Ուստի պէտք է ելլաւ ինչեւ ալ փնտռել գտնել տեղ մ'որ Յիզրաւայի տեղին հետ մասնաւոր տեղեկութեան յարմար ըլլայ: Արդ շի յարմարայտ մըն Յիզրաւայի (Tell Ermen)

լուսածը՝ արդի Մարտի մօտ, զոր նախ Պաղատայ եւ անկէ ետքը ցայսօր ալ տիրող կարծիքը Հին Յիզրաւայի տեղն էր ըլլալ կը համարէ: Եւ թէ Արեւմ. Յիզրաւայի հարաւորութիւնը յարմար տեղ մը գտնուի, այն ատեն հակասութիւնք բանաւոր ծամարն արդէն կ'արեւոյն նշանակած էր, այսինքն՝ Տակաւորայտի ընտրութիւնը փոխանակ septem et triginta (37 մղոն) կարգալու՝ պէտք է գտնել centum et triginta (130 մղոն): Իրենց ի Հայս կատարած ուսումնասիրական ուղեւորութեան ատեն՝ Լէման եւ Վ. Բէլք այս խնդիրը քննեցին (1898/99) եւ գտան որ ամէն պահանջածները լիովին կը յարմարին այժմու Misyafarkin համար՝ որ Արեւմ. Յիզրաւայի հիւսիսակողմն է, Պաղատայ եւ Պաղատայի գետերն Երեւանի հարաւորութիւնը նշանակած լայնութեան աստիճանին վրայ: Արդէն Միգրալէն այս տեղն ըսած էր Հին Տիգրանոկերտ (Tigranokerta).

Յեղաւոր համար պահանջած պայմաններն են՝ մօտ մէջ գտնուի մը նշանաւոր դէպք մը վրայ որ տեղեւոյն տեղեկական նկարագիր մ'ընծայէ. գետը պէտք է ըլլալ լայն եւ շատաւոր, եւ նաեւ հիւսիս-արեւմտի ուստի ջրերու նուազութեան ատեն՝ դժուարանցանելի ըլլայ: Տէլ-Էրմենի քով այս ամէնը բողոքովին կը պահար: Գետը գարձեալ դէպ ի արեւմուտք դարձուածք մ'ունենալու է, զոր Լուկուլուս Քաղաքագիտութիւնը յօդուած գործածեց: Քաղաքն ալ շուրջանակի ոռոգելու է գետ մ'ոչ արհամարհելի լայնութեամբ, (amnis haut spemenda latitudine.) Բաց ատի իբրեւ երկրորդական պայման՝ նոյն տեղը գտնուելու են արտաւ լայնութեան անհրաժեշտ որդրեալ քարէ, ինչպէս կը պահանջէ Հայոց արեւմտի ոմին: Արդ այս ամէն պահանջածները կը ներկայացընէ Նիֆիլի (Misyafarkin, տիգրաւայի Farkin եւ Maiafarkin հարաւորութիւն), զոր շուրջանակի կ'որոգէ ջրաշատ Ֆարկին-սու, որուն հարաւ-արեւելք ուղղուած թափառ (Batman-su) տանող կիրճը բնական անցք մըն է դէպ ի հարաւ-արեւելք: Ինքը Բատման-սու լայն գետ մըն է՝ հիւսիս-հարաւ ուղղութեամբ հասող, ձախ արիւ մեծաւորած գաւառով. եւ գետը քաղաքն 20 մղոն

1 C. F. Lehmann, Ueber Tigranokerta, Ի Verh. der 46. Versammlung deutscher Philologen u. Schulmänner in Straesburg 1904. Leipzig. 1902. S. 25-34. Հն կը պատարարէ թէ ասի ընդարձակ պիտի թափէ Լէման սոյն խնդրի մասին արդի երկի մը մէջ („Beiträge zur alten Geschichte“, Bd. II.) զոր գործարարութեան անհրաժեշտ է նախ անց 1899 տարու չեղանակները. տես Z. f. Ethnol. 1899. p. 263 ff. (Այս գրութեան մաս մը ծանօթացընած էր ժամանակին մեր ընկիւնը յօդուածը)

1 Միգրալէն կամ Նիֆիլի քաղաքն Լէման 1898 մայիսի. տես այս մասին Sitzb. Berl. Akad. d. Wiss. 1899. p. 747; Verh. d. Berl. Anthropol. Ges. 1899. Mai, p. 488, Okt. 1899. p. 600 ff; WZKM, 1900, p. 41 ff; Mittheilungen d. Hamburger Geogr. Ges., Bd. XV, հ. 1, Բէլք. Պաղատայի եւ Նիֆիլի 1899 տարու չեղանակները. տես Z. f. Ethnol. 1899. p. 263 ff. (Այս գրութեան մաս մը ծանօթացընած էր ժամանակին մեր ընկիւնը յօդուածը)

հետոն՝ Գարկին-սուլի գետախառնույթէն ան-
միջապէս ետքը՝ Նշանաւոր դարձուածք մը կ'ընէ
դէպի արեւմուտք։ Այս տեղւոյ շատ յարմար
կուգայ նաեւ, որչափ ալ առերեւոյթ հա-
կասական երեւայ, աւանդութեան ըսածը
տեղւոյն դրից համար թէ "ի բարձունս" էր
(in excelso Պղինիոս) եւ թէ լեռան մ'ոտքն էր
(Ստրաբոն)։ Ինչպէս լէմանայ առած լուսանկարը
կը ցուցնէ՝ Նիփրկերտ Հաւրանք-լեռանց ստորուն
է, բայց նաեւ բարձունքի վրայ՝ համեմատելով
հարաւարեւելակողմն եղող Բատմանսուլի ափ
նազաշտին եւ միւս դաշտին՝ որ Արեւմ. Տիգրիսի
հարաւակողմն է։ Այս երկու ուղղութեամբ ալ
գետին երթալով կ'իջնայ. եւ որովհետեւ
հաստատապէս կ'աւանդուի թէ արդի Նիփրկերտ
Բիւզանդեան ժամանակի ծաղկած "Մարտիրոս-
պոլիս", (Martyropolis) տեղն ըլլայ, այն ատեն
վերջին ծագած ըլլալու էր հին Տիգրանակեր-
տէն, եթէ իրաւունք ունինք Տիգրանակերտն
այս տեղ փնտռելու։

Իրից ալ քաղաքը զգալի նշաններ ունի
թէ այլեւայլ անգամ նորանոր հիմնարկու-
թիւններ ունեցած է։ Նախնականն, որուն իշ-
խանական կամքի մը հրամանաւ եղած ըլլալն
որով կը տեսնուի, կը ցուցնէ բաբելոնա-
ստորեստանայ քաղաքներուն յատակագիծը,
յարմար Տիգրանայ՝ որ հայ-միջագետեան պե-
տութիւն մը հիմնել կ'ուզէր. միայն թէ
հոս չորեքդուսի հիմնայատակը (Platform),
որ Ասորեստանայց "Tel" երու անկիւնական
շեղդուներն անգամ ունի, փոխնակէ ա-
ղիւսէ ըլլալու՝ գեղեցիկ կոփածոյ չորեք-
կուսի քարերէ շինուած է։ Այս սարա-
հարթին վրայ կը բարձրանար պարսպը
(արեւելեան կողմն՝ որ անպատասպար էր՝ կրկնա-
պարսպը) եւ անոր ետեւ՝ մասամբ պարսպին
մէջ հիւսուած՝ կը բարձրանային հսկայ շինու-
թիւնքն, որոնց աւերակներն այսօր ալ կեցած են։
Պարսպաց եւ աւերակաց մանրամասնութիւնքը
կը ցուցնեն երկու լուսանկարներ, զորոնք առած
է W. Majewski, որ այն ժամանակ ռուսական
հիւպատոսն էր ի վան, եւ զորոնք ստացած էր
լէման, երբ յիշեալ հիւպատոսին հետ կ'ու-
ղեւորէր այս գծով՝ Գարկին-Լէթե-Տիգրիսի Նիփ-
րոսի վրայ (յետոյ ստացաւ նաեւ Բէլքէ)։ Սա-
րահարթին վրայ կանգուն մնացած պարիսպներն
այնպէս՝ ինչպէս որ այժմ են, մահմետական ժա-
մանակէ են, ինչպէս կը ցուցնեն քուֆի եւ արա-
բացի տառերով բազմաթիւ արձանագրութիւն-
ներ որ պարսպին մէջ հիւսուած քարերու վրայ

քանդակուած են, Պարսկ ողորկուած քարերուն
քով կը գտնենք հոս, ինչպէս նաեւ քաղաքին շի-
նուածոց միւս տեղերն ալ, յաճախ նաեւ քարեր՝
որոնք "անտաշ" ածով (Rustica - Art) կո-
ւուած են։ Հիմնայատակը դէպի ներքսակողմն
երբեք աւարտած չմնած չէր. ասով հիման
որմեն ստիպուած էին քաղաքորմեր ալ ըլլալ,
որոնց մէջ գոնեւ բացուած էին արեւելեան եւ
հիւսիսային կողմերը։ Միայն այս պահերուն քով
մահմետական արձանագրութիւնք կը գտնուին՝
որոնց վարի լեզուին, այսինքն հիմնայատակին եւ
հիմնորմերուն վրայ, (ըստ v. Berchemի տուած
տեղեկութեան՝ այս արձանագրութեանց մին
գրուած է հիւսիսային դրան նորագութեան
մ'առթիւ)։ Անկէ որ հիմնական յատակագիծը
թողուած է, կը մեկնուի այն պարագան որ
Մարտիրոս-պոլիսի եւ արդի Միլի-ֆլինի շէնքերը,
յատկապէս շէնք մէկը-եկեղեցւոյ մը եւ աւելի
ալ մեծագործ մզկիթի մ'աւերակները, շինուած
են աւելի ցած քան նախնաբար ծրագրուած
հիմնայատակը, նախնական հողին երեսին վրայ,
ուստի աւելի վար՝ քան հին Տիգրանակերտ-քա-
ղաքի գլխաւոր շէնքերը, որոնք հիմնայատակին
եզերքը բարձրացած էին։ Քաղաքին հիւսիս-
արեւմտեան անկիւնը կը բղէն Գարկին-սուլի գետն
այնպիսի դրից մէջ, որով կարելի էր քաղաքին
չորսկողմն ջրառաջներով պատել՝ պաշտպանու-
թեան համար, եւ միւս կողմանէ քաղաքին մէջէն
ալ անցնել ջրոյ առատ հոսանք մը՝ ջրոյ պաշարի
համար, նոյնպէս ջրկալի շատ բարեբար հողերն
ալ ոռոգել։ Այս ամէնն այսօր ալ նոյնպէս
կ'ըլլայ։ Քաղաքին նիստը չորեքդուսի մըն է
500—600 մետր կողմնական երկայնութեամբ։
Քաղաքին ներսը՝ հարաւային պարսպին արեւ-
մտագոյն կողման մօտ՝ կը բարձրանայ բնական
կամ արուեստական հողաբլուր մը վրայ՝ միջնա-
բերդը, ուսկից կը տեսնուին ամբողջ քաղաքն,
Հաւրանք-լեռան (Գարկին)-Լեռանց ծայրը, Գարկին-սուլի
գետախառնույթը Պատման-սուլի հետ, վերջոյս
ափնադաշտը եւ միւս կողման բլրաշատ բարձրա-
դաշտը։ Լէման այս միջնաբերդէն լուսանկարած
է տեսարանը. (լուսանկարը շատ յաջողած էր՝
թէեւ Film տարի մը մնացած էր խաւարասնե-
կին մէջ՝ ի խորբերդ)։

Այս յիշեալ բարձրագոյն վրայ բանա-
կած էր Տիգրան, երբ, արեւելքէն գալով,
օգնութեան կը փութայ պաշարուած քաղաքին,
ուստի պաշարեալները միմյաբերդէն զինքը
կրնային տեսնել, (ինչպէս Պղոստարքոս կը նկա-
րագրէ)։ Լուկուլլոսի ջանքն էր արգիլել որ

Յիգրան շանցնի Պատման-սու գետը, Ուստի ֆարկին-սուի կրճին մէջէն, որ շատ յարմար էր շտեմնուելու համար, շուեց հարաւ-արեւ-հիւսան ուղղութեամբ դէպ ի Պատման-սու, եւ բանակեցաւ անոր արակողման, արեւմտեան ափին վրայ: Դատարարի որը տարաւ իւր բանակը գետին ի վտար: Եւ որովհետեւ Պատման-սու հոս իւր ցայտմ' ունեցած հիւսիս-հարաւ ուղղութենէն մէկանց մեծ դարձուածք մը կ'ընէ դէպ ի արեւմուտք, հեռացաւ Յիգրանէն՝ որ արեւելակողմը բանակած էր. որով Յիգրան կարծեց թէ Հռովմէացիք ետ կը քաշուին: Ընդհակառակը գետին հանգամանքը կը պահանջէր որ Հռովմայեցիք այս շարժումէն ընեն: Այս տեղ գետը ջրերու նուազութեան ատեն, թէպէտ եւ շատ լայն է (0—50 մետր), բազմաթիւ տեղեր հուն ունի: Այս շարժմամբ լուկուլլոս խոյս տալով անպ գետափովներէն, որոնք քանի մը մետր բարձրութիւն ունին, եւ որով գետն անցնիլը կ'արգիւտէր, հասաւ (ըստ Բէլլի) տեղ մ'որ գետափին երկու կողմն ալ հարթ է: Միւս կողմը, արեւելեան գետափին կողմը, բլրաշատ բարձրագոյն հետզհետէ կ'իջնայ ու կը ցածնայ մինչեւ Պատմանսուի ափը: Այս բլրոց միոյն տակ կեցած էին հայ Սպառազէնք. իսկ լուկուլլոս աւելի հարաւէն գալով եւ բարձրագոյնի մեղմով իջնալը յօգուտ գործածելով՝ հասաւ բլրան գագաթը, եւ Սպարազէնաց կռնակէն յարձակեցաւ, մինչդեռ Թրակացիք եւ Պաղատայեց անմիջապէս գետի կողմէն յարձակեցան ճակատին վրայ: Ըստ Լէմանայ՝ այս իմաստով հասկընալու է Պղոտարքոսի այս մասին ըսածը. (Լուկուլլ. 28): Սպառազէնաց չիթնելով փախաւ Յիգրանայ տարող բանակը, որ ըստ բաւականին կը մեկնուի բարձրագոյնին կրճաշատ նկարագրով: Լուկուլլոս երբ գետն անցնելով բլրան գագաթը հասաւ՝ գոչեց νεύειν (շարժեցիք): Եւ որովհետեւ ստուգիւ գետը օգնական եղաւ իրեն յաղթութեան, շատ հաւանական է Dr. Reglingsի գուշակութիւնը թէ սակէ ըլլալու է Պատման-սուի Nicophorius անունը՝ զոր կուսայ Յակիտոս, եւ որ յետոյ Բիւզանդացոց ժամանակ Nymphius կը կոչուի: Եւ Պղինիոս ճիշդ այս Nicophorius գետը կ'ըսէ թէ Յիգրիսի յեւթոյնեան բազումն է որ Հայոց աշխարհէն կ'իջնայ: Արդէն տալով կը խախտին Յակիտոսայ առած թուրքը Յիգրան-կերտի գրից մասին, որոնց համեմատ Յիգրան-կերտ աւելի Արեւմտ. Յիգրիսի հարաւակողմն (աջ ափն) ըլլալու էր: Բաց աստի եթէ Միջին

ստուգիւ միայն 37 մղն (= իւր 55 կիլոմէթր) հեռու էր Յիգրան-իւրիւն, այն ատեն պէտք էր որ Լուկուլլոս, այսպիսի յաղթութենէ մ'ետքը, նոյն նշանաւոր քաղաքն ալ առնուր: Մինչդեռ իրականին Մեմփն առեւեհաւ միայն 68 մղն է. Բ. Արտուշ-ով վրայ եղած անշարժ արշաւանքէն դանաւալէն ետքը, երբ Լուկուլլոս կը դառնար "Յաւրոսի ուրիշ իրճերէն, մինչդեռ անցած էր ուրիշներէ՝ դէպ ի հիւսիս արշաւելու ատեն: Յակիտոսի տեղեկութիւնը կը գտնուի Կրքո-լոն արշաւանաց պատմութեան մէջ: Ըստ այսմ Հռովմայեցոց դրած Յիգրան արքայն Տիգրան-իւրիւն մէջ պաշարուած էր Մոնեթ (Monaeses հրամանաւ Վաղարշի՝ Պարթեւեաց արքայից արքային, որ իւր Տրքոս եղբոր համար կը պահանջէր Հայոց աշխարհը: Կորբուզոնի պատուիրակը 61 մղն Բ. Բ. Միջին թով տեսնուեցաւ Վաղարշի պատգամաւորին հետ: Մոնեթն կը հետեցընէ տակ թէ Վաղարշ հեռու չէր բանակէն որ զՅիգրանակերտ պաշարած էր: Սակայն ռազմագիտորէն բանակի մը հետ հաղորդակցութիւնը պահել կարեւի է նաեւ շատ հեռուէն: Բաց աստի Յակիտոս անմիջապէս կ'աւելընէ թէ Վաղարշ յառաջընէ սրոյած էր Հռովմայեցոց զէնքէն խորշի, եւ իւր ներկայ գործերն ալ յաջող չէին. (Vologesi vetus et penitus infixum erat arma Romana vitandi nec praesentia prospere fluebant.) Ըստ այսմ դժուարին է թէ Վաղարշ Հռովմայեցիներէն միայն 55 կիլոմէթր հեռու ըլլար, եթէ Յակիտոսի առած հեռաւորութեան չափին դեմ ուրիշ որեւէ պատճառներ ալ չգտնուէին:

Կորբուզոնի նախընթաց տարւոյ արշաւանքը զՅիգրանակերտն առնելու համար (60 մղն Բ. Բ. Արտաշատի առմանէն ետքը) կ'անցնէր — Բաց ի ուրիշ կէտեր՝ զորոնք ուրիշ տեղ մը պիտի քննէր, — "Յարանացոց աշխարհէն" (regio Touranitiium) այսինքն՝ Հայոց Տրքոս գաւառէն, որուն մայր-քաղաքն է Մուշ: Հոս Կորբուզոնի լուր կը բերեն պատուիրակները թէ Տիգրան-իւրիւն գոյնին իրեն առջեւ բաց են: Ուստի Տիգրան-իւրիւն պէտք է որ շատ հեռուն ըլլար: Արդ Մուշէն հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ մերձաւոր մեծագոյն քաղաքն է արդի Miyâfârikîn, Տիգրան-իւրիւն անձնատուր կ'ըլլար, մինչդեռ դիմադրութիւն կ'ընէր praesidium Lagerda (նաեւ Elegerda կոչուած Պաղտմուսի քով.) Արդ Կիրկերտէն դէպ արեւմուտք մեկուկէս մինչեւ երկու օրուան ճանապարհով հեռու՝ Անձիթ գաւառին մէջ բարձր լեռան մը վրայ կանգնած

է, ձորագաշտին վրայ իշխելով, Hlidje (Խլճէ) կամ Lidje (Լիճէ), որ շատ հնուու չէ Տիգրիսի ներքնուղի ջրանցքի ելքէն՝ որ ցայսօր սխալմամբ կը կոչուի ։ Սերէնէ-սուի աղբերական-քարայրը ։ Hlidje տաճկերէն « շերմուկ » կը նշանակէ ։ Բայց հոն որեւէ ջերմուկ չկայ. ուստի անունն ուրիշ ծագում մ'ունի, այսինքն՝ ժողովրդական ստուգաբանութիւն մըն է սխալ հասկըցումն եւ ձեւափոխումն հնագոյն (E) Legerda անունէն ։ Ժողովրդական ստուգաբանութեան ուրիշ ձեւափոխութիւն մըն ալ է 'Alkürsais Պրոկոպիոսի քով, որ ձեւն անուան նախնական ձեւին աւելի մերձաւոր է ։

Յամի 63 Թ. Բ. խաղաղութեան դաշնագրութիւնն եղաւ եւ կորուսողն Տէր-տայ յաննեց չայոց աշխարհի թագը ։ Այս նշանաւոր դէպքը յաւերժացող յիշատակարանի մը սպասելու ենք ամենէն աւելի մայրաքաղաքին մօտերը ։ Արդ չազրու-լերանց մէջ գտնուած այժմու քրդական Բոշատ (Böschât) ամրոցին վրայ, որ կը հասնիք Ֆարկինէն 2 1/2 ժամէն՝ մեծաւ մասամբ հին եւ լայն շինուած ձանապարհով, կը գտնուի ժայռաբաշակ մը ։ Հեծեալ մը՝ հռոմայեցի « զօրավար, (imperator) մը, որ կը յիշեցնէ Մարկոսի Աւրելիոսի հեծեալ արձանը, աչքով նշանացի կ'ընէ իւր ետեւը կեցող անձի մ'որ ծանր գիրք մ'ունի՝ բայց ոչ թէ հպատակի խնամք գիրք մը, եւ երկայն արեւելեան տարազ կը կրէ. (այր մըն է՝ ոչ թէ կին) ։ Քանիդար թերեւս կը ներկայացընէ դէպքս՝ կոթմաշի հարաւէն գալով զՏէր-տայ իւր արքայութեան մէջ կը մտցընէ ։

Յակիոսոսի ըսածին համեմատ կորուսողն ալ չայոց աշխարհը մոտաւ խուլիւլիսի անցած ծամբով ։ Անդրագոյն քննութեան մը փայտուողինէ թէ երկուքին ալ ծամբան կ'անցնէր Մելիտինէի միջէն, Եփրատն անցնելով այժմու Toghlija քով (Toghia Սարաբանի) եւ կարելով Մելիտ-Խաթիբէի դաշտը՝ Karkathiokerta (== Խարբերդ)՝ բերդին առջեւէն, որ Ծոփաց մայրաքաղաքն էր, անցնելով դարձեալ « Տիգրիսին », այսինքն Արեւմ. Տիգրիսի աղբերականց մէջ բազկէն, եւ այն՝ հաւանորեն ամենէն աւելի արեւմտեան բազկէն, որ է Արգաթնա Արեւմ. Argathiokerta)՝ եւ այնպէս մտնելով այնուհետեւ բուն չայոց աշխարհը՝ ճիշդ այս ծամբուն վրայ՝ Մեղրեի դաշտին մէջ կ'իյնայ

Kezrik գեղը, ուր գտնուեցան Կերմ-Կոթմաշի ծածոթ երկու արձանագրութիւնքն 64 Թ. Բ. տարիէն ։ Այս արձանագրութեանց առաջինն զամ նմանագրող՝ դաշափառներն առանձն է լէման ։

Ընդարձակորէն պիտի բացատրեն այլուր լէման թէ ճիշդ այս Մելիտ-Խաթիբէի դաշտին մէջ Տաւրոս եւ Արաբիոս անուանակոչութիւնք կը հասկըցուին այնպէս ինչպէս կենդանի փացած են նաեւ ցայսօր, եւ ինչպէս Նոյնէրը կը հասկընայ ինքն Սարաբան, որուն այս մասին բացատրութիւնք ցլոյժ յաճախ սխալ ըմբռնուած են ։ Ըստ իւր ըմբռնման՝ Տաւրոս, որուն արեւելեանց Մաթիո կոչուած մասին կը վերաբերի չաթմա-լերանց նշանաւոր շինութիւն, կ'երկարէր արեւել-հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ եւ կ'անցնէր Արեւմտեան Տիգրիսի վրայէն, այսինքն՝ Տիգրիս կը ճեղքէր լեռնաշղթան՝ այժմու Hasankêfi կողմերը. այս մտքը Tor (Tür-Abdin) Տարուսի արեւել-հարաւ-արեւելեան մասը կը կազմէ ։ Ընդհակառակն Karača-dagh արաստայ լեռը բոլորովին կղզեացեալ է եւ Տաւրոսի յորինուածութեան չի վերաբերի՝ ոչ աշխարհագրորէն եւ ոչ երկրաբանորէն ։ Ուստի բոլորովին ուղիւղ է Սարաբանի ըսածը՝ թէ Մելիտ եւ թէ Տիգրիս-Խաթիբէ (Miyâ-fârikîn) ըլլան Տաւրոսի ազգը, այսինքն՝ Տաւրոսի հարաւային ստորոտը, վերջինն անմիջապէս չաթմա-լերանց ներքեւ, առաջինը՝ Tür-Abdinի հարաւակողմը ։ Աշխարհագրական այն պարագայէն, որ չաթմա-լերանց շղթան իրօք սահմանն է չայ բարձրաշխարհին եւ հարաւային հարթաշխարհին, շատ լաւ կը մեկնուի թէ ինչու ամէն անգամ որ կը հիմնուէր մեծ պետութիւն մը, որ թէ չայոց աշխարհի եւ թէ Մելիտագետաց մասեր կը պարունակէր, ճիշդ չաթմա-լերանց անմիջապէս հարաւակողմէն կը սկսէր « Մելիտ-տայ », թէ Կաթմաշի-տէն եւ թէ դաւառաց բաժանման համեմատ ։ « Մելիտ-տայ »-ային 2-րդ դար, չայոց, բաժնին (Επαρχία Μεσοποταμίας ἧτοι Δ' Ἀρμενίας) կը վերաբերէին, ինչպէս բաժնած էր Մաւրիկի կայսրը 6(1) թ. Թ. Բ. (ըստ Գեորգիայ կիպրացոյ), Արտ-Տիգրիսի հետ նաեւ « Մարաիւրոսաց քաղաք » (Μαροπόρολις) եւ Արեւմ. Արեւ. (Arzanene) եւ լեռն կայսրը « Մելիտագետաց բանակաթեմ »

1 Տե՛ս CIL, Nr. 6741/2. հմմտ. 6743 ։

2 Տիգրիսին անդին նայելով դէպ ի հարաւ՝ աչքը հափն հարաւ-արեւել, ելեռն կողմը լեռ կը նշմարէ ։ Հարաւ-արեւմտեան կողմէ կ'աւել Կարաճա-ճաղ կ'ոչնչացեալ լեռան եւ այս նորէն սկսող լեռանը միշտ բացարդ պարագ ընդհանուր անմիջապէս մէջ կայ ։

3 Karkathiokerta == Խաթիբէ, ոչ թէ Տիգրիսի վրայ. սխալ է Պերիոսի Argathiokerta գրածը որքազեւ ընել Carathiokerta.

Եւթեր, որ էր ի գաւառին Աշխենոյ յիշխանութեան թագաւորն (Բուզ.) յետոյ սպառնալից լծողթ գրած է քնակաւ, եւ ի վերջոյ յունական գերիներու օգնութեամբ առած է քաղաքն, որուն պարսպաց առանձինն կերպով ամուր ըլլալը կը յիշատակուի այս ատիւն: Էյա աղբերք կը պատմեն դարձեալ թէ Էյոյոջ աշխարհի այն ամէն ամուր տեղերն՝ զորոնք առաւ Էապուհ Ք, կրկին շինուեցան, զորաշտակն կրօնքը մուծուեցան՝ առաջնորդութեամբ Հայ ուրաջեոյց, եւ այս միջոցներուն բազմաթիւ քրիստոնեայք Բարդուղիմէոս իմաստէ պատկեցան:

Իրաց այս վիճակին կը յարմարի եւ նոյն ժամանակի-Հանգամանաց արգիւնք է յիշատակարան մը՝ զոր լէման գտած է ի Ֆարին, յունական արձանագրութիւն մ'որ թէ առեւերու նկարագրին, եւ բազմաթիւ փակագրերու եւ թէ լեզուին համեմատ (այսպիսի ձեւեր՝ παραλαβαν, βελτιωτερα եւն) կը վերաբերի անագանագոյն ժամանակամիջոցին Գ միշեւ Գ դարու Յ. Բ: Արձանագրութիւնը քանդակել տուած է ոմի «ստոն»-ը քրտոյ քրտոյն. (θεδος βασιλευς βασιλεως) որ խօսքը կ'ուղղէ «ստոն»-ը մեր (προς τον δουλου θυμου) ուսուր հետեւն առաջադիւր-արքայ մը, այսինքն՝ Պարսից, որուն գէմ ապստամբած էր քաղաքը (ἀνέζη ή πολιτεια ὁμων και ἐπολέμει με, ձեր քաղաքացիք ոտք ելան եւ պատերազմեցան ինծի գէմ): Այս արձանագրութիւնը կը գտնուի պարսպին արտաքին կողմը՝ հիմնայտապի վրայ գտնուող հին հիւսիսային վերին քաղաքագրան ձեւակողմը: Ըստ երեւութիւն արձանագրութիւնս՝ կործանման մ'ետքը՝ կրկին զետեղուած է մերձաւորապէս նոյն տեղն, ուր էր նախնաբար. նոյնը կը յուշը-նեն արձանագրութեան խօսքերն ալ. (πύρταν παγγῆναι και καθῶς εις τὸ τίτλαριον γέγραπται «զգուռն ամրացուցանել եւ որպէս ի տախտակի գրել» եւ ... γέγραπται και π[ε]πηχται ὁμοίως και εις τὰς ... «... զրօշեալ եւ ագուցեալ նոյնպէս ի...»): Արձանագրութիւնն օթնտողեան է: Այժմ միացած չորեքուկի քարերը, որոնք սխալ կարգաւ տակէ տակ հիւսուած են որմին մէջ, նախնաբար մէկ (կամ երկու՝ տակէ տակ կեցած) շարք կը կազմէին: Այժմ այլեւայլ մասեր պահու են: Ցախաւին աւարտած չեն այս արձանագրութեան մասին կատարուող ուսումնասիրութիւնը: Սակայն պարծառ է թէ

արձանագրութիւնն շատ լաւ կը յարմարի Էւթերի Բ (— որուն կ'ընծայէ զայն լէման —) եւ անոր Տիգրանակերտի հանգեպ ունեցած աղբերսին:

Փաւստոս Բուզանդացի կը պատմէ դարձեալ թէ ինչպէս Պապայ՝ Արշակայ որդւոյ՝ օրով կրկին քրիստոնեական կրօնքը տիրեց բոլոր աշխարհին մէջ, եւ Ս. Եպիփան «անցաներ յերկրին Աշխենոյ» (= Arzanene,) քրիստոնեութիւնը քարոզեց, եւ հոն Տիգրանակերտի մէջ Բարդուղիմէոսը մատուց մի կանգնեց («չնէր վայելոյց մի յաւանին ի քաղաքին Տիգրանակերտի») Այսպիսի Արշակայի ղեկավարութեամբ Տիգրանակերտի վերջին յիշատակութիւնը կ'աւանդէ արդէն միանգամայն թէ քաղաքը շարունակեց այնուհետեւ գոյութիւն ունենալ Martyropolis («Մարտիրոս քաղաք») անուան յերբեւ: Իսլամական իշխանութիւնը չէր կրնար Մարտիրոսաց, քաղաք մը պահել, ուստի դարձեալ սկսաւ գործածել գաւառին անունը (Հայ. Նիքիթր), որմէ անշուշտ կը ծագի արդի Miyāfārikīn անունը: Մեր այս օրերս ալ կը պատրաստուի նոր անուանակցութիւն մը. այսպէս պաշտօնագրէն, օրինակի համար թաղաց արձանագրութեան համար, քաղաքն այժմ Տալիս կոչուանէ կը կոչուի Silivan, վրան զի Silivan-Քրտաց վերաբերող գաւառին իբր մաս կը համարուի քաղաքը.

Հնագոյն ժամանակները կը յիշեցնէ այսօր ալ այն պարագան որ Farkin Հայ շրջափակ վիճակ մըն է զուտ քրտաբնակ աշխարհի մը մէջ, ինչպէս է Tell Ermen՝ արաբական աշխարհի մը մէջ: (Արգեանմը ալ Tell Ermen ալ Տիգրանի ժամանակէն ըլլալու է, եւ յառաջագահաց տեղ մը Պարթեւաց առջեւ, ինչպէս է նաեւ Za'faran.) Լուկուլլուսի ճակատամարտին տեղը ճայսօր ալ քրդերէն կը կոչուի (ըստ Belck't) «Տեղի նետաձգութեան», եւ Farkin քաղաքին առջեւ հարաւակողմը գտնուող մահմանական «միսարե», մի ժողովրդեան բերանը կը նշանակուի (— ինչպէս անձամբ տեղեկացան լէման, —) իբրեւ Զանգակատուն մը, որուն զանգակները կը հնչեն եղբ' երբ Տիգրան Diarbekirէն ամառն անցնելու կ'ուզար ի Farkin. Այսպէս ուրեմն այս օր աւանդութիւնը զMayāfārikīn կը կապէ տակաւին Տիգրանի հետ, ի հարկէ դիրմաց եղանակաւորմամբ մ'ի նպատակ Հայ պաշտօնական աւանդութեան, որ զTigranokerta կը նշանցընէ արդի Diarbekir հետ:

1 Աւստրալիոյ Բրիտանական իշխանութիւնը կ'ընեն, ինչպէս կը խոստանուի, լէման եւ Hiller von Gaertringen. (— Թէ արդէն աւարտած լիցա տեսած ըլլայ՝ միայն անձանութիւն է)

